

ДОВІРА ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО СОЦІАЛЬНОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ

Статья посвящена анализу феномена доверия как социокультурного явления, влияющего на становление гармоничной личности. Ключевым моментом развития здоровой и гармоничной личности является формирование позитивного личного опыта на начальном этапе возрастной периодизации человека - детстве. Важна взаимосвязь доверия, субъектности, саморегуляции, понимание своей жизнедеятельности с особенностями опыта личности, с позитивной его направленностью.

Ключевые слова: доверие, опыт личности, культура, социализация.

Стаття присвячена аналізу феномена довіри як соціокультурного явища, що впливає на становлення гармонійної особистості. Ключовим моментом розвитку здорової та гармонійної особистості являється формування позитивного особистого досвіду на початковому етапі вікової періодизації людини - дитинстві. Важливий взаємозв'язок довіри, суб'єктності, саморегуляції, розуміння своєї життєдіяльності з особливостями досвіду людини, з позитивною його спрямованістю.

Ключові слова: довіра, досвід особистості, культура, соціалізація.

The article is dedicated to trust phenomenon analysis as sociocultural event that has an influence upon formation of a harmonious personality. Key point in development of a sound and harmonious personality is associated with positive personal experience formation during the early phase of human being's age periodization, namely in childhood. Interrelationship between trust, subjectivity, self-regulation, understanding of vital activities along with personality's experience peculiarities and its positive orientation.

Key notions: trust, personality's experience, culture, socialization.

Гармонійна особистість має початок свого формування і яким буде цей початок залежить від первинного оточення дитини - дорослих (рідних батьків, родичів, опікунів, прийомних батьків), які беруть на себе відповідальність за її існування та розвиток.

Входження дитини в соціальне середовище з неповторними індивідуальним світосприйняттям, емоційно-ціннісним наповненням простору її існування відбувається під керівництвом дорослого, матері. З досить раннього віку, «ще до того, як дитина починає усвідомлювати себе, вона вже відчуває ставлення до неї, відчуває себе любимою або знехтуваною. Природно, що ці враження дитина отримує перш за все у стосунках з матір'ю, оскільки зв'язок з матір'ю найбільш тісний (в перші місяці життя - симбіотичний) та емоційно насичений. Любов матері, її схвалення та повне прийняття дитини, яке проявляється у постійному контакті, ніжності та турботливому догляді, являються фундаментом формування гармонійної, емоційно стійкої особистості» [12, с. 99], а значить впливатиме і на наповнення життєвого досвіду дитини відповідними подіями та ставленням до світу, до себе.

Ключовий момент цього найпершого діалогу, цієї важливої взаємодії «дорослий-дитина» - це соціальна довіра (термін Е. Еріксона), тобто утворення у дитини почуття дружньої близькості, відчуття внутрішнього благополуччя.⁴ І довіра дитини, на думку цього вченого [15], характеризується більшому ступені наївністю та взаємністю, ніж впевненістю або твердою вірою. Сутність довіри як соціально-психологічного явища на відміну від віри «розкривається у специфічному ціннісному ставленні суб'єкта до різних об'єктів або фрагментів світу» [16, с. 197]. Як зазначає В.А. Роменець, для «людини спочатку відкривається світ наївної віри - згоди усього з усім, бо «колюче» різноманіття предметного світу, неповторність кожної живої істоти ще не розкриті» [18, с. 83], для дитини все тільки починається і починається з довірливого сприйняття іншого (дорослого) з усіма його особливостями. У дитинстві саме батьки (або ті, хто виступають у ролі батьків) закладають основи усвідомленого ставлення до життя та до його розуміння, власне, як і ставлення дитини до себе.

Довіра вченими розглядається: як моральне поняття (Б. Рутковський); як одна з форм моральних потреб людей (В. Вічев); як вихідне психічне ставлення між людьми, що виконує роль фільтра при отриманні інформації (Б. Поршнев); як стрижневий елемент соціального та психологічного благополуччя індивіда та суспільства (Т. Праворотова, Т. Говір).

Т.М. Титаренко дуже поетично тлумачить довіру, яка являється важливою якістю, і «людина може підживлюватись все життя із джерела надії замість криниці суму. Довіра є основою формування позитивного самовідчуття, бажання йти на зустріч новому, засвоювати новий досвід, нові діяльності [14, с. 138]. Виходить, що внутрішнє життя, внутрішній світ дорослої людини з усіма його психологічними феноменами або її внутрішній досвід (позитивний або негативний) має становлення з дитинства і значне місце в цьому процесі займає саме довіра.

Довіра, на думку Т.П. Скрипкіної, «виступає умовою розвитку, зміни самої людини, саме вона дозволяє їй ризикувати та випробувати знову та знову свої можливості. Довіра в житті людини виконує фундаментальні функції, основні з яких наступні: 1) довіра виступає умовою цілісної взаємодії людини зі світом; 2) довіра здійснює функцію зв'язку людини зі світом в єдину систему; 3) довіра сприяє поєднанню минулого, теперішнього та майбутнього в цілісний акт життєдіяльності; 4) довіра створює ефект цілісності буття людини; 5) довіра сприяє виникненню ефекту цілісності особистості; 6) завдяки довірі встановлюється ступінь відповідності своєї поведінки, прийнятого рішення, цілей та поставлених задач світу та самій собі [16, с. 200].

У формуванні гармонійної особистості беруть участь різні соціальні інститути. І важлива роль в цьому процесі відводиться системі освіти, яка являє собою своєрідну ієрархію виховних та навчальних закладів з виконанням важливих специфічних функцій (розвивальних, навчальних, виховних тощо). Проте ключовим чинником для якісного проходження процесу соціалізації, набуття соціального досвіду є родинне коло. Дитинство

- це початок, «життєвий період великого навіювання, довіри та перших сильних реакцій на неочікувані події» [18, с. 83], у роз'ясненні яких значуща роль відводиться дорослому. Розуміння об'єктивної дійсності у кожної людини своє, оскільки кожна людина відображає ту чи іншу грань цієї дійсності. За Г.С. Костюком, серед передумов, від яких залежить успіх розуміння людини тих чи інших нових для неї явищ, — її особистий досвід, який набувається нею в суспільних умовах її існування, в процесі її навчання і виховання. «Як "суб'єктивний образ об'єктивної дійсності", її розуміння завжди виявляється залежним і від особистості, що пізнає світ, від її конкретної суспільної суті, її спрямованості, від того, наскільки всебічно чи однобічно вона пізнала ті чи інші його предмети і явища» [6, с. 47-48]. Розуміння є не тільки інтелектуальним процесом, воно завжди переживається особистістю і ці первинні різноманітні переживання дитина отримує у взаємодії з дорослими, з батьками.

Батьки являються першим соціальним середовищем розвитку дитини, яке забезпечує задоволення практично всіх її потреб, в тому числі потреби в любові та прив'язаності, безпеці та захисті [7]. Як зазначають в літературі, що характеристикою «соціалізації та інтерналізації слугують не те, чи пам'ятає постійно людина про свою референтну групу (про друзів, батьків, вчителів тощо), а та реакція останньої, на яку індивід орієнтується: якщо важливим є те, чи буде покарання за дії, які не схвалють, тоді індивід не досяг справжньої соціалізації; якщо ж людина переживає за оцінку інших етичності її поведінки, то соціалізація досягнута» [8, с. 282]. Тобто відбувається взаємодія досвіду дитини внутрішнього (надбання самої особистості своїх вражень) та зовнішнього (оцінки та ставлення інших людей, що вже стали належати цій особистості), де можливо на перехресті цих світів важливе місце займає феномен самоствавлення. У вітчизняній психології, власне і визначали та виводили сутність особистості із системи її ставлень, а не навпаки. «Ні особливості особистості визначають характер зв'язку суб'єкта зі світом, а навпаки - особливості такого зв'язку обумовлюють особистісні

характеристики» [17, с. 175]. Дорослій людині важливо закладати усвідомлення дитиною своїх вчинків, дій, активності, довіри, наслідків емоційних проявів, ставлення до себе, взагалі, власного досвіду, оскільки у дитинстві формуються чіткі межі між зовнішнім та внутрішнім контролем (можна-неможна, довіряти-недовіряти). Як зазначається в концепції епігенетичної моделі розвитку [21], що здоровий розвиток дитини не являється результатом виключно почуття довіри, але скоріше обумовлений оптимальним співвідношенням довіри та недовіри. Для дитини дуже важливо зрозуміти, що є те, що може викликати довіру, а є те, до чого можна ставитись з недовірою. «Ця здатність передбачати небезпеку та дискомфорт так само важлива для опанування оточуючої реальності та для ефективного прийняття рішень» [21, с. 222], для ефективного існування у культурному середовищі. Найближче оточення впливає на сприйняття дитиною того середовища, тієї культури, того соціуму, у якому їй пощастило з'явитись.

Людина як соціальна істота та частина навколишнього світу, залежна від способів та правил існування у середовищі в межах певної культури. Так, поняття "культура" має декілька значень, а саме: «виховання, освіта, розвиток, повага» [19, с. 677], що відображають різні сфери життєдіяльності людини будь-якого суспільства. Дане поняття характеризує важливі моменти, які необхідно враховувати при становленні особистості, бо культура — це історично визначений рівень розвитку як суспільства, так і сфер духовного життя людей, що включає в себе творчі сили, здібності та світогляд, які реалізуються у діяльності (творчій, навчальній, професійній тощо).

У соціологічній літературі «під культурою розуміють систему напрацьованих суспільством регуляторних механізмів поведінки людини і соціальних груп; плани, правила, інструкції та ін.» [3, с. 29]. Існує безліч класифікацій, які характеризують психологічні особливості культур. Найбільш популярна класифікація Х.С. Триандіса. Він сформулював поняття "культурний синдром" як «певний набір цінностей, настановлень, вірувань,

норм і моделей поведінки, якими одна культурна група відрізняється від іншої» [4, с. 152]. Усе згадане вище показує, наскільки поняття "культура" поширюється на характеристику суспільства і різноманітні сфери життя й діяльності людини. Через це К. Попер визначив культуру як "третій світ", тобто створену людьми систему "перетворень реальності". На думку В.Н. Дружиніна, доводиться «з великою обережністю користуватися терміном "культура", тому що він обріс великою кількістю різних смислів, і майже кожний дослідник дає його значенню свою інтерпретацію» [5, с. 29].

Інтерес до культури як до чинника, що впливає на особистісну і пізнавальну сфери, на форми поведінки, давно виникав у представників різних наук — антропологів, лінгвістів, особливо психологів і т.п. Так, учені Д. Брунер, М. Коул та С. Скрібнер намагались у своїх дослідженнях враховувати культурний контекст у народів з різними традиціями. Вони виділили для проведення дійсно наукового психологічного дослідження такі умови: детальне ознайомлення з соціально-економічною ситуацією життя мешканців (міських або сільських); з рівнем освіти та з формами їх реальної повсякденної практики.

М. Коул та С. Скрібнер підкреслювали, що в психології не існує загальної теорії, яка б «дала змогу побудувати специфічні гіпотези про те, як втілений в культурі досвід впливає на розвиток пізнавальних процесів індивіда» [7, с. 17]. Адже «вважати, що психічний процес не має соціокультурного характеру так само безглуздо, як розглядати людину за межами суспільного життя. Сприймання, пам'ять та мислення розвиваються в ході загальної соціалізації дитини та нерозривно пов'язані з тими видами діяльності, комунікації та суспільних відносин, в яких бере участь дитина. Навіть фізичне оточення дитини перетворене зусиллями людей. Весь її досвід носить відбиток тієї культури, до якої вона належить, та пронизаний суспільно визначеними значеннями та емоціями» [7, с. 19]. Тобто не існує "ізолюваного індивіда", пізнавальні процеси якого вільні від впливу культури. Тому ці вчені намагались створити напрям дослідження, який би

дав змогу вивчати взаємодію індивідуальних та культурних процесів у ході розвитку дитини, в ході її соціалізації. Однак існує думка сучасних науковців, що при «співвіднесенні особистісного та культурного домінує феномен культури» [10, с. 233].

Т.П. Скріпкіна [16] наводить припущення Ф. Фукуями про суспільства з високим та низьким рівнем довіри. Суспільства з високим рівнем довіри схильні до створення добровільних асоціацій, що займають проміжне положення між родиною та державою (благодійні організації, професійні об'єднання). Він також описує суспільства, які страждають повною відсутністю соціального капіталу, який міститься в таких елементах суспільної організації, як соціальні мережі, норми взаємності та довіри, що створює необхідні умови для координації та співробітництва у цілях отримання взаємної користі. У таких суспільствах немає ні міцних родинних зв'язків, ні сильних добровільних асоціацій, які ґрунтуються не на родинних стосунках, а тому вони не можуть забезпечити плідотворне підґрунтя для економічної активності ні в межах сімейного бізнесу, ні в структурах великих організацій. Причини обмеженості соціальним капіталом специфічні для кожного суспільства та обумовлені його культурою та історією. І головне, «наявність та запас соціального капіталу у «колективній пам'яті» суспільства залежить від особливостей історичного розвитку держави, яке визначає її культурні традиції, також накопичення соціального капіталу припускає послідовність розвитку, засвоєння цінностей старшого покоління: все це й утворює культуру як джерело довіри та співробітництва. Отже, довіра виступає не тільки як етичний або психологічний феномен, а й як соціокультурне явище.

В процесі соціалізації дитина набуває свій особистий досвід, тому цей процес являється в житті кожного суб'єкта досить важливим. Так, за Л.І. Воробйовою, Т.В. Снегірьовою, починаючи з родинного оточення у дитини можуть виникати емоційно (негативно або позитивно) забарвлені стани екзистенційного характеру (почування меншовартості або, навпаки,

власної гідності, глибинний страх або захищеність), які ними називається "психологічним досвідом". Автори вважають, що "психологічний досвід" «укорінений в універсумі культури. Досвід особистості та культура пов'язані відносинами еквівалентності: частина рівноцінна цілому» [2, с. 10]. О.М. Лактіонов розглядає взагалі "досвід як буття людини", що виступає як здатність та засоби індивіда адаптуватись до змінних умов життя й діяльності, включаючи знання, вміння, навички, ставлення до себе як до цінності, характер взаємин з оточуючими та власний соціальний статус [9]. Отже, на різних етапах онтогенезу людина набуває своєчасні новоутворення, уміння взаємодіяти з оточенням, схильність до самоаналізу власних вчинків й емоційних переживань, здатність до саморозвитку, прагне до самореалізації. Іншими словами, людина отримує свій власний досвід, враховуючи або незважаючи на який будує своє життя, свій власний шлях, свою особисту історію.

В межах вітчизняного культурно-історичного підходу розглядається позитивний бік впливу культури на особистість, на розвиток її вищих психічних функцій тощо. Однак даний підхід залишає поза увагою важливу проблему, що пов'язана з ефективною адаптацією людини до середовища, що постійно змінюється. Так, А.Ш. Тхостов та К.Г. Сурков, аналізуючи через співвідношення "насилля" - "зусилля" вплив на людину нових соціокультурних умов, середовища існування, типів комунікацій, нових технологій задоволення потреб, показують неутішні наслідки сучасної соціалізації і вводять поняття "культурної патології".

Виходить, що полегшення життя людини новітніми технологіями ніби нівелює значення власних досягнень у будь-якій корисній діяльності і стає пасткою для її адекватного саморозвитку. Автори підкреслюють, що безліч розважальних "реальних" програм з великими призовими фондами «формує, особливо успішно у свідомості недосвідчених або не дуже розвинутих людей, життєві стратегії, в яких цілеспрямована праця і, взагалі, будь-яке зусилля являються негативними цінностями, асоціюються з

силуванням, рабством, неуспіхом, ганьбою. Необхідність чесно працювати сприймається як тяжка життєва невдача» [20, с. 22]. Отже, та "позитивна" заміна цінностей, яка зараз відбувається, з рештою, може "негативно" позначитись на всьому процесі соціалізації сучасної особистості.

В колі найближчого соціального оточення дитина засвоює як моральні цінності, культурні норми, (які відповідають вимогам суспільства), так і повсякденно спостерігає способи емоційного та поведінкового реагування дорослих на власні дії або інших людей, (які притаманні певній родині). Це безпосередньо впливає на особистість, зокрема, на її вибір життєвої позиції, перевірка якої може відбуватись тільки в більш широкому соціальному просторі, через випробування нових форм поведінки, нових емоційних реакцій, нового ставлення до діючого, що має призвести до набуття нових аспектів особистого досвіду. Важливим, на думку Н.Ю.Максимової [12], є засвоєння дитиною позитивного соціального досвіду. Позитивний досвід може сприяти швидкій адаптації до оточуючого, в іншому випадку, коли через певні причини цього не відбувається, порушується процес соціалізації, зазнає деформацій «Я-концепція» дитини, формується неадекватне, негативне самоствавлення до себе.

Сучасні вчені пропонують соціалізацію розглядати «не як завершену, безумовно гармонічну, узгоджену, радісну спільну діяльність суб'єкта та соціуму, але як достатньо жорстку боротьбу, шрами від якої у вигляді різних форм "культурної" патології є платою за можливість набуття нормальної ідентичності та адекватної саморегуляції» [20, с. 23]. До найбільш суттєвих характеристик людини можна віднести здатність до саморегуляції, завдяки якій здійснюється уміння соціально прийнятно взаємодіяти з суспільством згідно з історично-традиційними та правовими нормами.

У саморегуляції відображається конкретне ставлення особистості до дійсності, яке може позначитись на її поведінці і, безперечно, впливати на якість проходження соціалізації. Саморегуляція може стати інструментом адаптації особистості тільки за певної узгодженості прийнятих в соціальному

оточенні принципів, норм поведінки з власними моральними тенденціями, установками. За відсутності ж у індивіда такої узгодженості його саморегуляція дій та вчинків нездатна набувати належної моральної спрямованості. Існування прямої залежності між становленням у дитини здатності до саморегулювання дій та вчинків і оволодінням нею когнітивними компонентами поведінки (вимоги, правила, норми, системи зразки поведінки) підтверджує дослідження М.Й. Боришевського [1].

Саморегуляція передбачає не лише наявність виявленого ставлення (узгодження дій з вимогами ситуації, іншими людьми), але й особистішої активності, яка є "показником", передумовою суб'єктності, особливо у дитини. Тому усвідомлення людиною своєї суб'єктності також є необхідною умовою продуктивного інтегрування подій свого життя у структуру особистого досвіду у будь-якому віці. На думку С.Д. Максименка, досвід «складає собою генетичне ціле, виникає за всіма законами розвитку цілісної особистості, і існує у певних формах, і змінюється ця форма існування особистості так само, як змінюються всі інші її структури. Досвід увіходить до контексту існування даної особистості і пов'язаний з лініями її розвитку» [11, с. 217]. Досвід особистості ніби наповнюється особливостями її розвитку і те почуття довіри, яке утворює феномен ідентичності, що «об'єднує у собі три почуття: по-перше, що у неї «все гаразд», по-друге, що вона являється самою собою і, по-третє, що вона становиться тією, кого інші люди мають надію у ній побачити» [15, с. 390]. Довіра містить у собі не тільки певне ставлення та прагнення людини пізнати Світ, але й певне її ставлення до себе.

Довіру людини до себе відносять до числа явищ, які пов'язані з активністю особистості, здатної діяти як суб'єкт. Тому у будь-якій «активності має місце прояв певного рівня довіри до себе. Довіра до себе відіграє важливу роль у реалізації можливостей людини бути істинним суб'єктом активності» [16, с. 206]. Отже, довіра до себе, активність або суб'єктність у життєдіяльності і у взаємозв'язку з саморегуляцією

відбивається у майбутньому на образі життя дорослої людини, на сформованих формах поведінки, на суб'єктивній моделі світу, а також на продуктивності та успішності різних форм життя та діяльності. Однак, коли йдеться про дитину, то для неї важливе значення має емоційне наповнення її життя. Довірливе або недовірливе ставлення до себе та до оточення інтенсивно та насичено наповнює різноманітними враженнями, переживаннями дитяче життя, її досвід. Головне, щоб ці моменти життя дитини не залишалися на перцептивному рівні, а несли смислове навантаження, тому необхідна участь дорослих. Саме дорослий виступає ніби зв'язком між переживаннями (позитивними, негативним, нейтральними) та подіями, які відбулися в житті дитини, й їх тлумаченням. Тобто дорослий має змогу своєю участю, своїм спілкуванням, своєю поведінкою наповнювати значенням та смислом життя дитини, а це позначиться на формуванні досвіду дитини щодо соціуму та щодо себе самої.

Важливо, щоб людина засвоювала позитивний соціальний досвід з його складовими (формами та способами громадського життя; характером взаємодії з людьми; соціальними норми та цінностями). Саморозвиток особистості неможливий без становлення ціннісної системи особистості. Оскільки довірливе-недовірливе ставлення до оточуючих, проявлена активність, сприйнята відповідна реакція на власну активність може призвести до суб'єктивного сприймання та тлумачення подій, що у свою чергу може впливати на формування життєвої позиції людини у майбутньому, а значить і на її здатність самостійно діяти в соціальному просторі. Розвиток повноцінної особистості пов'язаний, в першу чергу, з рівнем її соціальної адаптації, ступенем її довіри до навколишнього і своєї активності.

Отже, важливою залишається внутрішня активність самої дитини та спрямованість її соціального оточення, що впливає на гармонійне та цілісне становлення адаптивної особистості.

1. Боришевский М.Й. Развитие саморегуляции поведения школьников: Дис. ... д-ра. психол. наук в форме научн. докл. - К., 1992. - 77 с.
2. Воробьева Л.И., Снегирева Т.В. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода // Вопросы психологии- 1990. - № 2. - С. 5-13.
3. Дружинин В.Н. Психология семьи. - Екатеринбург: Деловая книга, 2000. - 208 с.
4. Дружинин В.Н. Экспериментальная психология. - СПб.: Питер, 2000.-320 с.
5. Калмыкова Е.С., Мергентайлер Э. Нарратив в психотерапии: Рассказы пациентов о личной истории // Психологический журнал. - Том 19. - № 5, 1998.-С. 97-103.
6. Костюк Г.С. Про психологію розуміння // Питання педагогічної психології: Наукові записки. - Т. II. - К.: Радянська школа, 1950. - С. 7-57.
7. Коул М., Скрибнер С. Культура и мышление. - М.: Прогресс, 1977.-264 с.
8. Креч Д., Кратчфилд Р., Ливсон Н. Нравственность, агрессия, справедливость // Психология развития / Сост. и общ. Редакция: авторський колектив сотрудников кафедры психологии развития и диф. Психологи СПбГУ. - СПб: Питер, 2001. - С. 277-296.
9. Лактионов А.Н. Координаты индивидуального опыта. - Харьков: Бизнес Информ, 1998. - 492 с.
10. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії/ за заг. ред. В.О. Татенка. - К.: Либідь, 2006. - 360 с.
11. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості.: - К.: ТОВ «КММ», 2006, - 240 с.

12. Максимова Н.Ю., Милютина Е.Л. Курс лекций по детской патопсихологии: Учебное пособие. - Ростов н/Д.: Феникс, 200. - 576 с.
13. Овчарова Р.В. Психологическое сопровождение родительства. - М.: Институт Психотерапии, 2003. - 319 с.
14. Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.: Підручник.: Либідь, 1999. - 536 с.
15. Психология личности / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря, В.В. Архангельской. - М.: АСТ: Астрель, 2009. - 624 с.
16. Психология личности. Учебное пособие / под ред. проф. П.Н. Ермакова, проф. В.А. Лабунской. - М.: Эксмо, 2007. - 653.
17. Психология самосознания. Хрестоматия. - Самара, 2000. - 672 с.
18. Роменец В.А. Життя і смерть: осягнення розумом і вірою. - К.: Либідь, 2003.-232 с.
19. Советский энциклопедический словарь - М., 1981.- 1600 с.
20. Тхостов А.Ш., Сурнов К.Г. Влияние современных технологий на развитие личности и формирование патологических форм адаптации: обратная сторона социализации // Психологический журнал. - Том 26. - № 6, 2005.-С. 16-24.
21. Хьелл Л., Зиглер Д. теории личности (Основные положения, исследования и применение). - СПб: Питер, 1999. -608 с.